

Л. Є. Гузь

**ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ
СПАДКОВОГО ПРАВА
В СУДОВІЙ
ТА НОТАРІАЛЬНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Харків
«Право»
2015

УДК 347.65/68
ББК 67.304.8
Г93

Г93 **Гузь Л. Є.**
Практика застосування спадкового права в судовій та нотаріальній діяльності / Л. Є. Гузь. – Х. : Право, 2015. – 888 с.
ISBN 978-966-458-853-6

Видання містить відповіді на практичні питання, що виникають при оформленні спадкових прав з практичної діяльності судових і нотаріальних органів, працівників адвокатури щодо суб'єктів спадкового права. Поряд із теоретичними основами спадкового права у роботі висвітлюється судова і нотаріальна практика розгляду цивільних справ, пов'язаних із суперечками про право на спадщину. Використовуються правові позиції Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, опубліковані в їх офіційних виданнях після розгляду цивільних спадкових справ; узагальнення й аналіз, зроблені цими судами.

Книга розрахована на суддів, адвокатів, нотаріусів, правозахисників і широке коло читачів, які цікавляться питаннями спадкування, бажають самостійно розібратися у спадкових правовідносинах та мають намір оформляти спадкові права.

УДК 347.65/68
ББК 67.304.8

ISBN 978-966-458-853-6

© Гузь Л. Є., 2015
© Видавництво «Право», 2015

ВІД АВТОРА

Правильне і своєчасне вирішення спадкових спорів – надійна гарантія захисту прав і законних інтересів громадян. Спадкові спори займають значне місце в роботі судових і нотаріальних органів. Кваліфікований їх розгляд, оформлення спадкових прав нотаріусом набувають особливого значення.

Після розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік на окремі самостійні держави перестала функціонувати налагоджена законодавча база, як загальносоюзна, так і республік, у тому числі України, що входила до складу єдиної держави, на базі якої приймалися й республіканські закони. Самі по собі змінилися суспільний лад, економічні взаємозв'язки тощо. Законодавча база України була застарілою, не відповідала тим вимогам, які потрібні були самостійній Україні. Тому необхідно, незважаючи на те, що пройшло більш як 24 роки самостійності, провести значну роботу з підготовки, зміни й прийняття нових законів, а на їх основі кодексів, пов'язаних із розвитком нового типу економіки й правової культури, розширенням прав, свобод і гарантій громадян, визначених Конституцією самостійної України.

Важливу роль у цій роботі відіграє взаємодія науки й практики, які органічно потребують одна одної.

При написанні і прийнятті першого із законодавчих актів України – Цивільного кодексу (2003 р.) – від законодавців вимагалися компетентність і високий професіоналізм у сфері законотворчості. Такі ж вимоги тепер ставляться й до осіб, що застосовують цей Кодекс, – суддів і нотаріусів.

У пропонованому виданні наводиться характеристика основних положень чинного Цивільного кодексу України, які регулюють одну із книг цього Кодексу – спадкове право, головним чином не з наукової точки зору, її теорії, а з погляду його практичного застосування судами при розгляді справ. Хоча багато положень спадкового законодавства запозичено з Цивільного кодексу УРСР 1963 р., але багато міститься і нових в прийнятому новому Кодексі, застосування яких викликає у суддів утруднення, оскільки відсутня стабільна судова практика. У поданій книзі є посилання на норми Цивільного кодексу УРСР 1963 р., а також паралельно з ними на норми нині чинного Кодексу. Це не помилка автора, а усвідомлена необхідність.

По-перше, спадкові права у спадкоємців часто виникають через багато років після смерті спадкодавця з різних причин. Це і незнання законів спадкоємця, і нехтування своїми правами, і різні інші цивільні спори, від яких виникає спадок як матеріальний об'єкт спору, і т. ін.

По-друге, у нині чинному Цивільному кодексі України у його Прикінцевих та перехідних положеннях прямо передбачено застосування ряду норм спадкового права Цивільного кодексу УРСР 1922 р. Так, відповідно до статей 4–6 цих положень: «Цивільний кодекс України застосовується до цивільних відносин, що виникли після набрання ним чинності.

Щодо цивільних відносин, які виникли до набрання чинності Цивільним кодексом України, положення цього Кодексу застосовуються до тих прав і обов'язків, що виникли або продовжують існувати після набрання чинності.

Правила статті 1277 Цивільного кодексу України про відумерле майно застосовуються також до спадщини, від дня відкриття якої до набрання чинності цим Кодексом сплило не менше одного року.

Правила Цивільного кодексу України про позовну давність застосовуються до позовів, строк пред'явлення яких встановлений законодавством, що діяло раніше, не сплив до набрання чинності цим Кодексом».

Виходячи з цього, я був змушений паралельно посилатися при викладанні теми на статті та положення обох Кодексів, а в деяких випадках і на Цивільний кодекс УРСР 1922 р. При цьому правила статей, які застосовувалися паралельно, взято в дужки.

У цій роботі викладені основні положення спадкового законодавства, що виникають у судовій і нотаріальній практиці. Складність і різноманіття правовідносин, застосування в часі, недостатня повнота їхнього правового регулювання, нестабільна судова практика з розгляду спадкового права, виникнення в судовій практиці нових проблем – усі ці причини викликали нагальну потребу проаналізувати нормативний матеріал, судову практику і зробити по можливості, виходячи з мого багаторічного судового досвіду в застосуванні цивільного законодавства, більш-менш правильні висновки із тієї судової практики, яка існує нині, і цим допомогти суддям, практикуючим юристам у правильному виборі тієї норми спадкового права, яка необхідна для правильного вирішення спору.

Спосіб і метод викладення теми дуже, на мою думку, своєрідний і нерідко мною використаний при написанні інших книг, користь від чого є очевидною.

Мною цитується стаття із спадкового права, потім дається до неї не науковий коментар (він для суддів неважливий), а свій судовий коментар, виходячи із судової практики про її застосування, і у зв'язку з цим наводиться приклад із судової практики, як правильно вирішити той чи інший спадковий

спір. Для наочності наводиться витяг із ухвали. Зроблено це для того, щоб було легше користуватися книгою при знаходженні необхідної відповіді на виникле питання щодо правильного застосування тієї чи іншої статті спадкового права, яке виключало б помилку в застосуванні норм закону при розгляді спадкового спору.

Автор книги не претендує на офіційне тлумачення спадкового законодавства, у ній викладено багаторічні спостереження, особисті навички в розгляді спадкових справ, вивчення судової практики при проведенні аналізу узагальнень розгляду судами цих справ, дослідження судової практики вищих судів.

Книга сама по собі не вичерпує всіх тих питань, які повинні вирішувати судді, а тому судді повинні постійно вдосконалювати свої знання, повсякденно вивчати судову практику щодо виниклого питання зі спадкового спору, маючи на увазі, що судова практика – не математика, вона не стоїть на місці.

З повагою Л. Є. Гузь,
заслужений юрист України,
суддя апеляційного суду у відставці

РОЗДІЛ І

ПОНЯТТЯ СПАДКУВАННЯ

Прийнято вважати, що спадкування – це одержання речей людини, яка померла, її родичами. Таке уявлення про спадкування існує в народі і не є науковим.

Тому слід роз'яснити питання, що ж таке спадкування. Спадкування – це перехід спадщини від спадкодавця до одного або декількох спадкоємців. Звичайно, таке визначення ще не відповідає на всі питання про спадкування, але воно показує, у чому необхідно розібратися. Це, по-перше, що має на увазі закон під «спадкуванням», по-друге, кого закон називає «спадкодавцем», по-третє, кого закон іменує «спадкоємцем».

Отже, що таке «спадкування»? За ст. 1216 ЦК спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Будь-яка людина протягом всього свого життя вступає з іншими людьми або з організаціями в різні правовідносини. У більшості випадків такі відносини виникають за її бажанням. Наприклад, громадянин укладає правочин на купівлю-продаж речі, вступає в трудові правовідносини з роботодавцями, бере в борг гроші, одержує річ як подарунок і т. ін. Деякі відносини можуть виникнути і незалежно від бажання тієї чи іншої людини. Наприклад, громадянин їхав на своєму автомобілі і випадково збив пішохода. У цьому випадку він вступає з потерпілим у відповідні відносини – відшкодування шкоди, завданої здоров'ю, майну. Зі спливом часу одні відносини припиняються (наприклад, коли особа повернула кредитору свій борг), але в той же час безперервно виникають нові і так без кінця до смерті, у зв'язку з чим людина постійно знаходиться в якихось відносинах з іншими особами, організаціями, підприємствами всіх форм власності.

Такі відносини регулюються законом. Людина, яка бере участь у відповідних відносинах, має визначені права. Наприклад, покупець може вимагати від продавця передачі йому товару, робітник має право одержувати від роботодавця заробітну плату, вкладник ощадного банку має право витребувати свої гроші і т. ін. Разом з тим ця особа несе також і обов'язки. Так, покупець повинен заплатити продавцю

вартість товару; якщо водій збив на своїй автомашині пішохода, то він зобов'язаний відшкодувати потерпілому шкоду і т. ін.

Отже, кожна людина має якісь права і несе обумовлені обов'язки. Такі права і обов'язки, як правило, зберігають юридичну силу і на випадок смерті цієї людини. Як висловлюються юристи, смерть володільця не перериває ці права і обов'язки.

Наприклад, громадянин взяв у борг гроші. Отже, він зобов'язаний їх повернути. Якщо він помер і не повернув борг, то такий обов'язок не закінчується смертю, він продовжується залишатися в силі і переходить до спадкоємців. Позичену суму тепер повинні повернути спадкоємці померлого. Те саме стосується і прав. Наведемо приклад. За місцем роботи Т. була нарахована заробітна плата за місяць, але він помер і цю зарплату не одержав. Право на її одержання переходить у цьому випадку до спадкоємців.

Між тим не всі майнові права і обов'язки, які має громадянин, зберігають свою силу на випадок його смерті. Деякі з них закінчуються. Так, батько платить аліменти на утримання своєї доньки, тобто на ньому лежить обов'язок виплачувати частину свого заробітку дитині, а ця дитина в особі матері має право одержувати щомісяця аліменти від нього. На випадок смерті дівчинки право її (а отже, і обов'язок батька) припиняється.

Для усвідомлення положень законів про спадкування дуже важливо знати одну особливість. Вона полягає в тому, що права і обов'язки, які мала особа, при спадкуванні розглядаються як єдине ціле, тобто «сукупність прав і обов'язків, які належали особі». Тому вони переходять в один і той же час (момент). Це відбувається, незважаючи на те, що такі права і обов'язки стосуються найрізноманітніших речей або грошових сум, що за життя пов'язували особу з різними особами, юридичними особами і т. ін. При спадкуванні і права, і обов'язки ніби додаються один до одного. Правила переходу для всіх об'єднаних таким чином прав і обов'язків є єдиними. На їх основі переходять, наприклад, найрізноманітніші права (право власності на будинок, який належав громадянину, право одержати борг від громадянина, який був виданий померлим за життя і не повернутий), а також зобов'язання (повернути сусідові велосипед, взятий померлим у короткочасне користування, тощо).

Необхідно звернути увагу на те, що запроваджується до складу спадщини. Коли громадяни говорять про спадщину, то звичайно ма-

ють на увазі речі, майно, яке залишилося після смерті померлої особи. Часто доводиться чути, що хтось одержав від своєї матері за спадкоємством будинок, ошадну книжку, автомобіль тощо.

У юриспруденції склад спадщини розуміється по-іншому. Закон, як уже зазначалося, вважає спадком «сукупність прав та обов'язків», які мав померлий громадянин, а не саме майно (речі). Тому до складу спадщини входить не будинок, а право на будинок, не автомобіль, а право на нього, не ошадна книжка, а право одержати гроші в ошадній касі і т. ін.

Як правило, майнові обов'язки не припиняються зі смертю людини. Такими можуть бути, наприклад, борги спадкодавця, які не повернуті за життя, обов'язок відшкодувати шкоду у зв'язку з ДТП, погасити заборгованість за виконавчим листком і т. ін.

Між тим не всі обов'язки можуть переходити в порядку спадкування. Деякі із них припиняються, як уже відмічалось раніш, на випадок смерті зобов'язаної особи. Наприклад, автор уклав договір з видавництвом, за яким зобов'язався написати книжку. Якщо він помер і не встиг закінчити книжку, то це зобов'язання (написати книжку) припиняється; за виконавчим листком сплачував аліменти – зі смертю платника сплата припиняється і т. д.

Отже, юридичні норми, які визначають порядок переходу майна померлого до іншого або до інших осіб і які утворюють у своїй сукупності спадковий інститут, називаються спадковим правом.

Правомочність конкретної особи (правонаступника) на здобування спадщини або на вступ у юридичні відносини померлого (право із придбанням спадщини) складає суб'єктивне право спадкування.

«Спадкове право» і «право спадкування» – поняття різні. Ці терміни часто застосовуються в судовій практиці як рівнозначні, як синоніми одного і того ж поняття, що є помилковим.

Право спадкування в смислі права на придбання спадкування виникає в спадкоємця з моменту смерті спадкодавця і надає спадкоємцю повну можливість або прийняти спадщину, або відмовитися від неї. При цьому спадкоємець має право відмовитися від спадкування на користь кого-небудь з інших законних спадкоємців, які призиваються до спадкування або за заповітом, а також на користь громади, інших підприємств і т. д. Отже, право спадкування в смислі права на придбання спадкування є правом відчуження, яке, у свою чергу, може перейти за спадкуванням (спадкова трансмісія).

Право спадкування в смислі права на набуття спадщини виникає в спадкоємця тільки з моменту прийняття ним спадщини. Спадкоємець, який прийняв спадщину, стає правонаступником спадкодавця у тих правах і обов'язках, які входять до складу спадщини (повернути борг, відшкодувати шкоду і т. д.).

«Спадщина» включає майнові та деякі особисті немайнові права спадкодавця та його обов'язки, які не можуть перевищувати розміру його прав.

СПАДКОДАВЕЦЬ (СПАДКОДАВЦІ)

У цій роботі слід звернути увагу на те, кого закон називає спадкодавцем, і дати поняття «спадкодавець».

Кожна фізична особа може бути спадкодавцем. Як спадкодавця зазвичай мають на увазі особу похилого віку, але ним може бути і дитина, навіть немовля. Стан здоров'я також не має значення. Наприклад, спадкодавцем може бути за законом і душевнохворий, недієздатний, який тривалі роки перебуває в лікарні для психічно хворих.

Закон називає спадкодавцем таку людину, яка більше не існує. У більшості випадків він має на увазі померлого. Між тим законодавець вважає також спадкодавцем і особу, яка оголошена померлою. Оголошення фізичної особи померлою проводиться судом у тому випадку, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про її місцеперебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців (ст. 46 ЦК).

Наприклад, К., який знаходився в альпіністському таборі в горах Кавказу, відправився для підйому на одну із вершин і не повернувся до контрольного часу. Незважаючи на всі вжиті заходи, його знайти не вдалося. Не було знайдено і тіло. Через шість місяців за заявою батьків суд оголосив його померлим.

Особа, яка була оголошена судом померлою, стає спадкодавцем. Її права та обов'язки переходять до спадкоємців так само, як права та обов'язки померлого.

Але бувають випадки, коли суд оголошує особу померлою, а потім з'ясується, що ця людина жива. Відповідно до ст. 48 ЦК на випадок,

якщо ця особа з'явиться або знайдеться її місце проживання (перебування), суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує своє рішення. Ця особа незалежно від часу явки має право вимагати від будь-якої особи повернення свого майна, яке збереглося та безоплатно перейшло до неї, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю і т. ін. Якщо майно фізичної особи, яка була оголошена померлою і з'явилася, перейшло у власність держави і було реалізоване нею, цій особі повертається сума, одержана від реалізованого майна.

Таким чином, спадкодавцем (незважаючи на вид спадкування) слід вважати фізичну особу, після смерті якої залишилася спадщина. При цьому не має значення стать, вік, національність, стан здоров'я, спосіб занять, незалежно від того, це громадянин України, іноземець чи людина без громадянства.

Згідно з ч. 1 ст. 2 ЦПК цивільне судочинство здійснюється відповідно до Конституції України, цього Кодексу та Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 серпня 2005 р. №2709-IV та ст. 10 ЦК.

Отже, права іноземних громадян у галузі спадкового права регулюються цими законами.

Наприклад, відповідно до ст. 71 Закону спадкування нерухомого майна регулюється правом держави, на території якої знаходиться це майно, а майна, яке підлягає державній реєстрації в Україні, – правом України.

Особи, які проживають на території України без громадянства, користуються цивільною правоздатністю нарівні з громадянами України. Окремі винятки можуть бути встановлені конкретним законом.

Усе, що тут говорилося про спадкодавця, стосується лише тих спадкодавців, після смерті яких спадкування настає за законом (гл. 86 ЦК).

Що стосується правоздатності спадкодавців, які підписують розпорядження на випадок своєї смерті (заповіт), то до них закон пред'являє інші вимоги.

Відповідно до ст. 1234 ЦК право на заповіт має фізична особа з повною дієздатністю, це право нею здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

Слід мати на увазі, що повна цивільна дієздатність спадкодавця настає з 18 років.

Поняття цивільної дієздатності фізичної особи чітко зафіксовано в ст. 30 ЦК: «Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними.

Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання».

Для спадкодавця за заповітом вимагається, щоб він мав і повну цивільну дієздатність.

Суб'єктів, які мають таку дієздатність, визначає ст. 34 ЦК, до них належать: фізична дієздатна особа, яка досягла 18 років; у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, є дієздатною (див. ст. 23 СК), вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу (ст. 34 ЦК). У ст. 35 ЦК йдеться про випадки надання повної цивільної дієздатності фізичній особі, у результаті чого у неї виникає право на складання і підписання заповіту.

Недодержання правила повної цивільної дієздатності фізичної особи, яка склала і підписала заповіт, несе відповідну санкцію – визнання такого заповіту недійсним або нікчемним, про що буде йти мова в подальшому.

Таким чином, при визначенні поняття «спадкодавець» нас можуть цікавити декілька фактів: смерть громадянина; наявність у нього майна та інших прав; (при складанні заповіту) повна цивільна дієздатність. Що стосується іноземців і громадян без громадянства, крім вищеназваних факторів, необхідна і правова база, яка регулює правовідносини між ними і державою їх знаходження в галузі спадкування.

СПАДКОЄМЦІ (ст. 1222 ЦК)

Хто може бути спадкоємцями за цивільним законодавством? Стаття 1222 ЦК виходить перш за все із того, що спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин. Ними є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Таким чином, спадкоємцем може стати кожен громадянин. Вік і стан здоров'я людини в цьому випадку значення не мають (спадкоємцем може бути душевнохворий, навіть визнаний в установленому законом порядку недієздатним).

Спадкоємець повинен бути здатним до придбання спадщини, а тому спадкоємцями як за законом, так і за заповітом можуть бути тільки особи, які на момент відкриття спадщини були живими, а також діти, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

Громадянство також не впливає на можливість людини бути спадкоємцем, ним може бути як громадянин України, так і іноземець, особа без громадянства. Не має значення і місце проживання.

Певні особливості спадкування встановлюють частини 3, 4 ст. 1220 ЦК, якими обмежено поняття «особи, які є живими на час відкриття спадщини», оскільки фактично одна особа може пережити іншу на декілька годин, але не вважатиметься такою.

Особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини, вважаються спадкоємцями не тільки як діти спадкодавця, а й тоді, коли вони мають право на спадкування на підставі ст. 1266 ЦК (спадкування за правом представлення).

Важливо знати, що особа може стати спадкоємцем тільки в тому випадку, якщо вона сама була живою, коли спадкодавець помер. У Харкові проживав громадянин Т., який помер 20 березня 2011 р. У нього було два одружених сини – Михайло, що мешкає в м. Львів, і Анатолій, який знаходився на зимівлі в районі Крайньої Півночі. 29 березня в м. Харків прийшла звістка, що Анатолій помер. Дружина Анатолія як його єдина спадкоємиця забажала одержати половину майна Т., яка, на її думку, належала б Анатолію. Після того як вона звернулась до суду з цими вимогами, з'ясувалося, що сам Анатолій помер 18 березня, тобто раніше за батька. Виходить, його уже не було в живих, коли помер його батько. Він не міг бути спадкоємцем. Тому дружина Анатолія не могла претендувати на половину спадщини померлого Т.

Спадкоємець, який прийняв спадщину, стає універсальним правонаступником усього майна спадкодавця як чогось цілого, єдино-

го. Спадщина переходить до спадкоємців не частками, а одразу й одночасно в силу одного правового акта – прийняття спадщини (ст. 1268 ЦК).

Якщо є декілька спадкоємців, то кожний з них призивається до спадкування в принципі відносно всього спадкового майна, але лише фактично обмежується наявністю таких же спадкоємців.

При переході спадщини до законного спадкоємця всі зазначені вище вимоги є в наявності: майно переходить в силу одного правового акта безпосередньо, одночасно і спадкоємець є правонаступником усієї спадщини.

Дещо по-іншому вирішується питання зі спадкоємцями за заповітом, які є сторонніми для спадкодавця особами. Якщо назначено декілька спадкоємців, то частка відпалого спадкоємця тільки тоді переходить до спадкоємців за заповітом, коли буде вказано в ньому, що заповідач залишає все своє майно назначеним ним стороннім особам. У цьому випадку спадкодавець через спільне закликання до спадкування встановить у той же час для цього випадку ніби спеціальне право прирощення, за відсутності якого вивільнена частка перейде й порядку спадкування за законом до законних спадкоємців, а за їх відсутності – до територіальної громади як відумерла спадщина (ст. 1277 ЦК).

Якщо спадкоємець за заповітом одержить конкретну частку майна, а інша частка залишиться поза заповітом, то спадкоємець за заповітом – стороння особа – не одержить незаповідану частку майна; навпаки, законний спадкоємець одержить усе: одну частку за заповітом, а іншу за законом.

Отже, спадкоємець за заповітом, якщо він – не спадкоємець за законом, не є спадкоємцем усього майна, тобто не буде універсальним спадкоємцем, оскільки відсутня одна з умов універсального правонаступництва – спадкоємство в усьому майні.

Висунуте положення про те, що спадкоємець за заповітом не завжди є універсальним спадкоємцем (отже, спадкування як таке не завжди є універсальним спадкоємством), підтверджується також і тим випадком, коли заповідач залишить частку свого майна спадкоємцю другої черги за наявності спадкоємців першої черги, якщо ці спадкоємці приймуть спадщину. Наприклад, заповідач частину свого майна залишить брату, до залишеного майна будуть призвані його діти. Брат, будучи спадкоємцем другої черги, за наявності спадкоємців першої

черги не спадкує, а тому якщо хто-небудь із дітей відмовиться від спадкування, то його частка буде поділена між другими спадкоємцями першої черги, брат же із вивільненої частки не одержить нічого, оскільки він не є спадкоємцем усього майна спадкодавця, а тому і не може бути признаний універсальним.

Таким чином, спадкоємець не є універсальним спадкоємцем у двох випадках:

а) якщо він є сторонньою особою, якій заповідано тільки конкретну частку майна заповідача, а решта частки перейде до територіальної громади на випадок відмови від спадкування (або неявки) інших сторонніх спадкоємців;

б) якщо він є спадкоємцем другої черги і не призивається до спадкування при відкритті спадкування за законом в частині майна спадкодавця.

І для першого, і для другого випадку може бути зроблений загальний висновок: спадкоємець за заповітом не є універсальним спадкоємцем, якщо він не призивається до спадкування за законом, коли воно відкривається в частині майна спадкодавця.

Держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальна громада є спадкоємцями за заповітом (ч. 2 ст. 1222 ЦК).

Юридичні особи можуть бути спадкоємцями тільки за заповітом (ч. 2 ст. 1222 ЦК).

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини (частини 1, 3 ст. 1277 ЦК).

УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДЩИНУ (ст. 1224 ЦК)

Виходячи із суті і підстав права спадкування, не можуть бути спадкоємцями ні за законом, ні за заповітом:

1. Особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя (ч. 1 ст. 1224 ЦК).

Положення ч. 1 ст. 1224 ЦК не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкоємець, знаючи про це, усе ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

Слід підкреслити, що положення ч. 1 ст. 1224 ЦК стосується тільки спадкування за законом і немає ніякого відношення, як указано в абз. 2 ст. 1224 ЦК, до спадкування за заповітом. Як бачимо, закон виходить із того, що спадкодавець може пробачити майбутньому спадкоємцю його недостойну (негідну) поведінку і скласти на нього заповіт.

Для усунення від права на спадкування за ч. 1 ст. 1224 ЦК необхідний як прямий доказ позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя вироку суду.

Умисне позбавлення життя або вчинення замаху на життя можливих спадкоємців може мати місце тільки під час умисного позбавлення життя спадкодавця або після його смерті з метою одержання права спадкування і права на спадщину.

Спадкоємцями до усунення від спадкування, згідно зі ст. 1224 ЦК, можуть вважатися навіть такі особи, які фактично не були допущені до спадкування.

Слід мати на увазі, що вимоги ч. 1 ст. 1224 ЦК можуть бути застосовані до спадкоємця, який умисно позбавив життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинив замах на їхнє життя лише у разі наявності умислу (вини).

При цьому слід ураховувати, що вина – це психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

Умисел як форма вини має місце у поведінці особи тоді, коли вона усвідомлює протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачає настання шкідливих наслідків такої поведінки, бажає їх настання або байдуже до них ставиться, тобто це стосується дієздатної особи, яка здатна усвідомлювати та керувати своїми діями.

Отже, для застосування правил ч. 1 ст. 1224 ЦК необхідно довести в суді, що позбавлено життя саме спадкодавця, що ці дії учинив спадкоємець (не має значення за законом чи за заповітом), щоб цей спадкоємець був прямим спадкоємцем, тобто тієї черги, яка спадкує після смерті спадкодавця; щоб позбавлення життя або вчинення замаху на життя мало місце на спадкоємців, які спадкують після смерті спадкодавця разом зі спадкоємцем, який вчинив злочин, або ж по-

передньої від нього черги. Вбивством спадкоємця злочинець відкрив шлях для права на спадкування.

І що головне у вимогах цієї норми закону, то це необхідність довести вину спадкоємця, тобто умисел на вбивство або замах на вбивство. При цьому не має значення форма умислу.

Вчинивши злочин, спадкоємець повинен бути осудним, дієздатним. Не може бути усунута від права на спадкування особа, яка вчинила злочин у віці, при якому її неможливо притягнути до кримінальної відповідальності, особа, визнана судом недієздатною.

Доказом вини спадкоємця в умисному позбавленні життя спадкодавця, спадкоємців або вчиненні замаху на їх життя є вирок суду, який набрав чинності.

Щодо скоєння злочину по відношенню до можливого спадкоємця (замах на його життя, вбивство), то він повинен мати місце з моменту відкриття (або прийняття) спадщини і до видачі свідоцтва про право на спадщину.

Слід мати на увазі, що вчинення вбивства спадкодавця, можливих спадкоємців, замах на їхнє життя позбавляє права спадкування не тільки спадкоємця за законом або заповітом, а й спадкоємців за правом на обов'язкову частку (ст. 1241 ЦК), а також осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ – відказоодержувачів (ч. 6 ст. 1224 ЦК).

При доведеності цих фактів заінтересовані особи мають право звернутися із заявою в нотаріальну контору за місцем відкриття спадщини з проханням відмовити спадкоємцю, який вчинив злочин по відношенню до спадкодавця чи можливих спадкоємців, відмовити у видачі свідоцтва про право на спадщину з додатком: копією про смерть, копією вироку тощо.

2. Не мають права на спадкування особи, які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині (ч. 2 ст. 1224 ЦК).

Ця норма закону є новелою для цивільного законодавства України, і для її застосування суди повинні напрацювати практику, оскільки це положення складно буде доказувати рішенням суду. Зацікавленою особою в цьому випадку буде один із спадкоємців, стосовно якого, наприклад, необхідно було скласти заповіт, збільшити його частку в спадщині. Такий спір повинен розглядатися в позовному проваджен-

ні і, звичайно, після смерті спадкодавця. Не може звертатися до суду особа, яка не є спадкоємцем або та, яка хоча і є спадкоємцем, але черга її все одно не настане після усунення чергового спадкоємця.

3. Не мають права на спадкування за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини.

Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом (ч. 3 ст. 1224 ЦК).

Однаковою мірою ці правила застосовуються і до права на запо-відальний відказ (ст. 1237 ЦК).

Пленум Верховного Суду України з приводу застосування правила абз. 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК у своїй постанові №7 від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування» дав судам такі роз'яснення: «Правила абзацу другого частини третьої статті 1224 ЦК стосується особи, яка зобов'язана була утримувати спадкодавця згідно з нормами Сімейного кодексу України. Факт ухилення особи від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця встановлюється судом за заявою заінтересованої особи (інших спадкоємців або територіальної громади). При цьому слід враховувати поведінку особи, розуміння нею свого обов'язку щодо надання допомоги, її необхідність для існування спадкодавця, наявність можливості для цього та свідомого невиконання такою особою встановленого законом обов'язку. Непред'явлення спадкодавцем, який мав право на утримання, позову про стягнення аліментів до особи, яка претендує на спадщину, не є достатньою підставою для відмови в позові про усунення від права на спадкування».

Злісне ухилення від виконання обов'язків з утримання спадкодавця повинно бути доведене в судовому засіданні матеріалами цивільної справи, наприклад, про стягнення аліментів, про поселення спадкодавця проти його волі в будинок для осіб похилого віку, вироком суду й іншими доказами.

З огляду на зміст зазначеної норми закону суд при вирішенні справи про усунення від права на спадкування, згідно з вимогами ст. 214 ЦПК, повинен установити факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги, а також факт перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та потребу спадкодавця в допомозі цієї особи.

Під безпорадним станом слід розуміти безпомічність особи, неспроможність її своїми силами через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво фізично чи матеріально самостійно забезпечити умови свого життя, у зв'язку з чим ця особа потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребував допомоги, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю, тобто ухилення пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій. Отже, таке ухилення характеризується умисною формою вини.

Таким чином, позивачі повинні надати суду докази, що:

- а) спадкодавець перебував у безпорадному стані;
- б) відповідачі ухилялись від надання допомоги;
- в) спадкодавець потребував сторонньої допомоги;
- г) відповідач мав можливість таку допомогу надати.

Доказом перебування спадкодавця в безпорадному стані можуть бути:

- а) довідки медичних закладів;
- б) наявність інвалідності;
- в) виписка (ксерокопія) паспорта про вік спадкодавця;
- г) тяжка хвороба – ракове захворювання в тяжкій формі, прикутість до ліжка, перенесення інсульту, інфаркту з тяжкими наслідками, відсутність ніг і пересування здійснюється з допомогою коляски і т. ін.;
- д) довідка місцевих органів влади, що спадкоємці були сповіщені про стан здоров'я і необхідність у допомозі;
- е) листи сусідів, родичів, самого спадкодавця як зі зверненням до органів місцевої влади про надання допомоги як матеріальної, так і соціальної, так і до самого спадкоємця з такими проханнями;
- ж) показання свідків;
- з) за необхідності призначення судово-медичної експертизи.

Доказами про потребу спадкоємця у сторонній допомозі, крім тих доказів, що названі вище, можуть бути:

- а) довідки медичних закладів з висновками про потребу в сторонній допомозі;
- б) довідка про інвалідність І групи, яка без висновків комісії свідчить про потребу в сторонній допомозі;

в) довідка медичного закладу про постійне знаходження спадкодавця в ліжку через тяжку хворобу;

г) довідка з місця проживання спадкодавця про його сімейний стан і відсутність інших осіб, які з ним проживали б;

д) довідка про доходи спадкодавця (розмір пенсії, заробітної плати, інших доходів), яка свідчить про його фінансову скруту і що він не має можливості найняти сторонню особу для догляду за ним.

Докази про те, що відповідач – спадкоємець міг надавати спадкодавцю допомогу як фізичну, так і фінансову, соціальну:

а) довідка про склад сім'ї спадкоємця;

б) довідка про його і сім'ї доходи;

в) довідка з місця проживання спадкоємця;

г) довідка про його стан здоров'я.

Докази про злісне ухилення від надання допомоги спадкодавцеві:

а) докази, названі вище;

б) дані про те, що спадкоємець ознайомлений зі станом здоров'я спадкодавця і потребою в сторонній допомозі;

в) листи спадкодавця з проханням надати фінансову й фізичну допомогу, адресовані спадкоємцю і вручені йому;

г) офіційні листи органів місцевої влади до спадкоємця, депутатів, сусідів і інших осіб;

д) надрукування статей у газетах, передачі по телевізору про відносини між спадкодавцем і спадкоємцем;

е) дані про ведення спадкоємцем розгульного способу життя (п'яцтво, розбещеність і т. ін.);

ж) показання свідків та ін.

Можуть бути надані інші докази з боку спадкоємця, які спростовують вищеперелічені докази про те, що спадкоємець за своїм станом здоров'я, фінансовими можливостями, віддаленістю місця проживання, знаходженням у довгостроковому відрядженні не міг надавати допомогу спадкодавцеві; що спадкодавець не потребував сторонньої і фінансової допомоги; що спадкоємець постійно переказував спадкодавцеві гроші; що він за свій рахунок наймав сторонню людину для надання сторонньої допомоги спадкодавцю; що він не знав, що спадкодавець потребує допомоги, що сам спадкоємець є шизофреніком тощо.

Для усунення спадкоємця від права на спадкування необхідно, щоб спадкодавець потребував сторонньої допомоги, був безпорадним,

щоб спадкоємець міг надавати таку допомогу, але умисно, безпричинно ухилився від такого обов'язку і щоб такі обставини були доведені в їх сукупності і настали вони одночасно.

Для прикладу наведемо справу, розглянуту на підставі вимог про усунення від права спадкування, передбачене ст. 1224 ЦК, судами першої, другої інстанцій, а також касаційною інстанцією.

Таким прикладом є Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 19 березня 2008 р.

Так, в Ухвалі зазначено. Відповідно до ч. 5 ст. 1224 ЦК України особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо судом буде встановлено, що вона ухилилася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Виходячи зі змісту зазначеної норми закону, суд при вирішенні такої справи повинен постановити і факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги, і факт перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та його потребу в допомозі цієї особи.

Безпорадний стан слід розуміти як безпомічність особи, неспроможність її своїми силами через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво фізично та матеріально самостійно забезпечити умови свого життя, у зв'язку з чим ця особа потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребував допомоги, полягає в її умисних діях чи бездіяльності, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю, тобто ухилення пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій. Таким чином, ухилення характеризується умисною формою вини.

Крім того, при розгляді таких справ суду належить з'ясувати, чи потребував спадкодавець допомоги від спадкоємця за умови отримання її від інших осіб і чи мав спадкоємець матеріальну й фізичну змогу надавати таку допомогу.

У січні 2007 р. К. Н. звернулася до суду із позовом до Л. С. про усунення від права на спадкування, визнання права власності на 1/2

частину будинку в порядку спадкування та встановлення факту родинних стосунків, мотивуючи вимоги тим, що 8 жовтня 2006 р. помер її брат – Л. В., після смерті якого відкрилася спадщина у вигляді 1/2 частини будинку в м. Маріуполі.

Позивачка зазначила, що в установленій законом шестимісячний строк звернулася до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини із заявою про прийняття спадщини і що з такою ж заявою звернувся й відповідач – Л. С., син Л. В. та її племінник, який за життя Л. В. протягом більш ніж 14 років не надавав йому ніякої допомоги, хоча той як інвалід другої групи її потребував. Вона піклувалася про брата, забезпечувала його всім необхідним для нормального життя: меблями, побутовою технікою, одягом, взуттям, допомагала грошима на обладнання та ремонт будинку.

К. Н. просила усунути відповідача від права на спадкування після смерті Л. В. та визнати за нею право власності в порядку спадкування на 1/2 частину зазначеного будинку.

Приморський районний суд м. Маріуполя Донецької області рішенням від 18 липня 2007 р., залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Донецької області від 5 липня 2007 р., позов К. Н. задовольнив. Установлено факт, що К. Н. є рідною сестрою Л. В.

Відповідача Л. С. усунуто від права на спадкування після смерті Л. В., померлого 8 жовтня 2006 р. Визнано за К. Н. право на 1/2 частину будинку в м. Маріуполі у порядку спадкування після смерті Л. В.

У поданій до Верховного Суду України касаційній скарзі відповідач Л. С. просив скасувати рішення Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 18 квітня 2007 р., ухвалу Апеляційного суду Донецької області від 5 липня 2007 р. та ухвалити нове рішення, яким відмовити в задоволенні позову, посилаючись на неправильне застосування судами норм матеріального права й порушення норм процесуального права.

Заслухавши доповідача, обговоривши доводи скарги та перевіrivши матеріали справи, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що касаційна скарга підлягає задоволенню частково.

Суди встановили, що 8 жовтня 2006 р. помер Л. В. та що після його смерті відкрилася спадщина на 1/2 частину жилого будинку в м. Маріуполі.

Відповідно до вимог ст. 1269 ЦК із заявами про прийняття спадщини в установленій ст. 1270 ЦК строк звернулися Л. С., який є сином померлого, та К. Н. – сестра померлого (факт родинних відносин померлого й К. Н. встановлено судом).

Задовольняючи вимоги К. Н. про усунення Л. С., сина спадкодавця, від права спадкування за законом після смерті Л. В., суд першої інстанції, з яким погодився апеляційний суд, виходив із того, що Л. С. не піклувався про батька і не надавав йому допомоги, якої той потребував через стан здоров'я та неналежне матеріальне забезпечення, а тому, на думку суду, перебував у безпорадному стані.

Однак такого висновку суди дійшли з порушенням норм матеріального і процесуального права.

Так, відповідно до ч. 5 ст. 1224 ЦК особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо судом буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Виходячи зі змісту зазначеної норми закону, суд при вирішенні такої справи, згідно з вимогами ст. 214 ЦПК, повинен установити і факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги, і факт перебування спадкодавця у безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та його потребу в допомозі цієї особи.

Безпорадний стан слід розуміти як безпомічність особи, неспроможність її своїми силами через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво фізично та матеріально самостійно забезпечити умови свого життя, у зв'язку з чим ця особа потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребував допомоги, полягає в її умисних діях чи бездіяльності, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю, тобто ухилення пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій. Таким чином, ухилення характеризується умисною формою вини.

Крім того, суд мав з'ясувати, чи потребував спадкодавець допомоги від спадкоємця за умови отримання її від інших осіб і чи мав спадкоємець матеріальну чи фізичну змогу надавати таку допомогу.

Усупереч вимогам статей 213, 214 ЦПК суд цих обставин не встановив і не зазначив у рішенні про доведеність фактів щодо безпо-

радного стану спадкодавця, його потреби в отриманні допомоги від сина (який проживав у іншому місті) за умови надання Л. В. за висновком суду допомоги сестрою й племінницею та ухилення відповідача від надання допомоги батьку, проте відповідно до ч. 5 ст. 1224 ЦК лише при одночасному настанні цих обставин і доведеності зазначених фактів у їх сукупності спадкоємець може бути усунений від права на спадщину.

Оскільки ухвалені судові рішення в частині позову про усунення від права на спадкування не відповідають зазначеним вимогам, рішення в цій частині підлягають скасуванню з передачею справи на новий розгляд до суду першої інстанції.

Керуючись статтями 336, 338 ЦПК, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України касаційну скаргу Л. С. задовольнила частково: рішення Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 18 квітня 2007 р. та ухвалу Апеляційного суду Донецької області від 5 липня 2007 р. у частині усунення Л. С. від права на спадкування, визнання за К. Н. права власності на 1/2 частину будинку скасувала, справу в цій частині передала на новий розгляд до суду першої інстанції.

За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані (ч. 5 ст. 1224 ЦК).

Правила застосування п. 2 ч. 3 ст. 1224 ЦК і ч. 5 цієї статті в судовій практиці, а також різницю між ним пояснив Верховний Суд України у своїй постанові № 7 від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування» в п. 6 такого змісту: «Правила частини п'ятої статті 1224 ЦК стосуються всіх спадкоємців за законом, зокрема й тих, які відповідно до СК не були зобов'язані утримувати спадкодавця.

Безпорадним слід розуміти стан особи, зумовлений похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом, коли вона не може самостійно забезпечити умови свого життя, потребує стороннього догляду, допомоги та піклування».

У подальшому при розгляді цивільних справ у касаційному порядку Верховний Суд по конкретних справах доповнив поняття «ухилення» – «ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребував допомоги, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи,

спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю, тобто ухилення пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчинила необхідних дій».

Відповідно до цих правил застосування зазначеної норми закону, суди під час вирішення такої справи (усунення від права на спадкування) повинні установити як факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги, так і факт перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та потребу спадкодавця в допомозі цієї особи, можливість особи виконувати свій обов'язок.

Лише при одночасному настанні цих обставин і доведеності зазначених фактів у їх сукупності спадкоємець може бути усунений від права на спадщину.

Вимога про усунення спадкоємця від права на спадкування може бути пред'явлена особою, для якої таке усунення породжує пов'язані зі спадкуванням права та обов'язки, одночасно з її позовом про одержання права на спадкування з підстав, визначених у ч. 2 ст. 1259 ЦК.

Тобто фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

При підготовці до написання цієї книги і збиранні для неї правового матеріалу не знайшлося ні в науковій юридичній літературі, ні в офіційних юридичних виданнях, ні в судовій практиці указівки на те, який же час повинен пройти з того моменту, коли спадкодавець потребував сторонньої допомоги, і його смертю і особа ухилялась від надання такої допомоги, а також який час необхідно опікати, забезпечувати спадкодавця, щоб одержати право на спадкування.

Вважається, що це не повинно бути сьогоднішнім, а повинен пройти певний час як до ухилення, так і до надання допомоги. У кожній конкретній справі суд повинен дати оцінку, за який період, з якого часу потребував сторонньої допомоги спадкодавець, які настали негативні наслідки від того, що спадкоємець злісно ухилявся від надання допомоги, яка їх тяжкість (прискорена смерть спадкодавця, про-

гресуюча хвороба, смерть настала від недоїдання, холоду і т. ін.). Що стосується тієї особи, яка повинна у зв'язку з наданням допомоги спадкодавцю позачергово стати спадкоємцем у зв'язку з усуненням спадкоємця, то вона повинна надати суду докази, чому вона стала надавати допомогу за наявності спадкоємців попередньої черги, у чому ця допомога виражалася і як довго вона тривала, була вона достатньою для спадкодавця і т. ін.

Положення ст. 1224 ЦК поширюються на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ (ч. 6 ст. 1224 ЦК).

Пленум Верховного Суду України у своїй постанові № 7 від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування» в п. 19 дав роз'яснення щодо правового статусу обов'язкової долі при застосуванні ст. 1224 ЦК: «Позбавлення особи права на обов'язкову частку судом ЦК не передбачає, хоча особа, яка має право на обов'язкову частку, може бути усунена від права на спадкування відповідно до ст. 1224 ЦК».

Не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

Якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу.

Відповідно до гл. 5 СК шлюб визнається недійсним за рішенням суду на підставі ст. 39 СК з наслідками, передбаченими статтями 45, 46 цього Кодексу.

Так, відповідно до ст. 46 СК «Якщо особа не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, вона має право на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя».

Отже, таке майно може входити до складу спадщини, яке спадкується, як виняток, пережившим подружжям. У цьому випадку переживший чоловік (дружина) повинен надати суду рішення суду про визнання шлюбу недійсним, із змісту якого повинно випливати, що переживший подружжя при реєстрації шлюбу не знав і не міг знати

про перешкоди до шлюбу, в іншому випадку він усувається від спадкування і не може бути спадкоємцем.

Усунення від права на спадкування спадкоємців за законом та за заповітом можливе виключно на підставі рішення суду.

Коло осіб, позбавлення життя яких усуває особу від права на спадкування, є вичерпним та чітко визначеним ч. 1 ст. 1224 ЦК: це спадкоємець та можливі спадкоємці. Не може бути підставою для усунення особи від права на спадкування позбавлення ним життя іншої особи, яка на момент вчинення злочину не могла бути можливим спадкоємцем.

Вимога про усунення спадкоємця від права на спадкування може бути пред'явлена особою, для якої таке усунення зумовлює пов'язані зі спадкуванням права та обов'язки (збільшення частки у спадщині, зміна черговості одержання права на спадкування), одночасно з її позовом про одержання права на спадкування з підстав, визначених у ч. 2 ст. 1259 ЦК (зміна черговості одержання права на спадкування).

При розгляді справ цієї категорії суди нерідко постановляють рішення про усунення від спадкування спадкоємця, коли у справі немає жодного доказу про умисне ухилення спадкоємця від надання допомоги спадкодавцю (ч. 5 ст. 1224 ЦК), крім того факту, що сторони не спілкувалися протягом тривалого часу, ігноруючи при цьому статті 10, 60 ЦПК, відповідно до яких кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень.

Для постановлення рішення про усунення від спадкування у справі повинні бути надані належні та допустимі докази (статті 58, 59 ЦПК), які б свідчили про те, що спадкодавець потребував допомоги відповідача, останній мав можливість її надати, проте ухилився від обов'язку щодо її надання.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який її потребував, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю. Тобто ухилення пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій. Крім того, підлягає з'ясуванню судом питання, чи потребував спадкодавець допомоги від спадкоємця за умови отримання її від інших осіб, чи мав спадкоємець матеріальну та фізичну змогу надавати таку допомогу.

СУДОВА ПРАКТИКА РОЗГЛЯДУ СУДАМИ СПРАВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ВИМОГ ст. 1224 ЦК

1. Згідно із ч. 1 ст. 1224 ЦК не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. За змістом зазначеної норми особа усувається від спадщини лише у разі наявності умислу (вини).

При цьому слід враховувати, що вина – це психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

Умисел як форма вини має місце у поведінці особи тоді, коли вона усвідомлює протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачає настання шкідливих наслідків такої поведінки, бажає їх настання або байдуже до них ставиться. Тобто це стосується дієздатної особи, яка здатна усвідомлювати та керувати своїми діями.

*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах
Верховного Суду України від 17 грудня 2008 р.
(витяг)*

У вересні 2007 р. О. в інтересах В. звернувся до суду з позовом до Н. та Л., треті особи: орган опіки та піклування Подільської районної в м. Києві державної адміністрації, головне управління юстиції у м. Києві, – в якому просив визнати свідоцтво про право на спадщину за законом, видане Четвертою Київською державною нотаріальною конторою на ім'я Н. на 58/75 частин квартири, частково недійсним; визнати за В. право власності на 1/2 частину від 32/75 частин зазначеної квартири в порядку спадкування за законом після померлої З.; визнати право власності на 1/2 частину квартири як майна, набутого подружжям у шлюбі, зобов'язати Четверту Київську державну нотаріальну контору внести відповідні зміни у свідоцтво про право на спадщину.

Рішенням Подільського районного суду м. Києва від 16 травня 2008 р. у задоволенні позову відмовлено.

Рішенням Апеляційного суду м. Києва від 9 липня 2008 р. рішення районного суду в частині визнання частково недійсним свідоцтва

про право на спадщину за законом скасовано. Позов у цій частині задоволено. Визнано свідоцтво про право на спадщину за законом, видане 18 травня 2006 р. державним нотаріусом Четвертої Київської державної нотаріальної контори на ім'я Н. щодо спадкування майна З., недійсним у 99/300 частинах, у зв'язку з чим Н. має право на 133/300 частини квартири. У решті рішення районного суду залишено без змін.

У поданій до Верховного Суду України касаційній скарзі О. просила частково скасувати зазначені судові рішення та передати справу на новий розгляд до суду першої інстанції, посилаючись на неправильне застосування судами норм матеріального права й порушення норм процесуального права.

Касаційна скарга підлягає частковому задоволенню на таких підставах.

Установлено, що В. та Н. з 1982 р. перебували в зареєстрованому шлюбі, від якого 7 жовтня 1990 р. народилася дочка А.

16 листопада 2005 р. Н. померла.

Згідно з постановою Подільського районного суду м. Києва від 14 березня 2006 р. причиною смерті Н. з'явилися тяжкі тілесні ушкодження, заподіяні В.

За висновком судово-психіатричної експертизи від 5 січня 2006 р. В. вчинив злочин, перебуваючи в стані хронічного психічного захворювання, при якому не міг усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Після смерті Н. відкрилася спадщина, яка складалася з 58/75 частин квартири.

Вирішуючи питання щодо права В. на спадкування за законом після померлої Н., суди керувалися тим, що відповідно до ч. 1 ст. 1224 ЦК його як особу, яка умисно позбавила життя спадкодавця, правомірно усунено від права на спадкування.

Однак із таким висновком не можна погодитись, оскільки суди дійшли його з порушенням норм матеріального й процесуального права.

Відповідно до ч. 1 ст. 1224 ЦК не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. За змістом зазначеної норми особа усувається від спадщини лише у разі наявності умислу (вини).

При цьому суди не враховували, що вина – це психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

Умисел як форма вини має місце у поведінці особи тоді, коли вона усвідомлює протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачає настання шкідливих наслідків такої поведінки, бажає їх настання або байдуже до них ставиться. Тобто це стосується дієздатної особи, яка здатна усвідомлювати та керувати своїми діями.

Водночас з матеріалів справи вбачається, що за своїм психічним станом В. не усвідомлював протиправність своїх дій, а тому в його діях відсутній умисел як форма вини.

За таких обставин застосування судами ч. 1 ст. 1224 ЦК до В. є помилковим.

Оскільки вирішення питання про визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину залежить від визначення кола спадкоємців та їхніх часток у спадкуванні рішення апеляційного суду підлягає скасуванню в повному обсязі з передачею справи на новий розгляд до апеляційного суду.

Керуючись ст. 332 ЦПК, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України касаційну скаргу О. задовольнила частково. Рішення Апеляційного суду м. Києва від 9 липня 2008 р. скасувала, передала справу на новий розгляд до апеляційного суду.

2. За правилами ч. 3 ст. 1224 ЦК не мають права на спадкування за законом повнолітні діти, а також інші особи, які ухилилися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом. Згідно з ч. 5 ст. 1224 ЦК особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо судом буде встановлено, що вона ухилилася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

З огляду на зміст зазначеної норми закону суд при вирішенні такої справи згідно з вимогами ст. 214 ЦПК повинен установити як факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги, так і факт перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та потребу спадкодавця в допомозі цієї особи.

Під безпорадним станом слід розуміти безпомічність особи, неспроможність її своїми силами через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво фізично чи матеріально самостійно забезпечи-

ти умови свого життя, у зв'язку з чим ця особа потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребував допомоги, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю, тобто ухилення пов'язано з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій. Отже, таке ухилення характеризується умисною формою вини.

*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах
Верховного Суду України від 12 червня 2008 р.
(витяг)*

М. звернулася до суду з позовом до Н., П. і Б. про усунення їх від права на спадкування за законом на спадщину, яка відкрилася після смерті Г. 25 липня 2004 р., та визнання за нею права власності на спірне майно – будинок, посилаючись на те, що відповідачі ухилялися від надання допомоги спадкодавцеві, яка через похилий вік була у безпорадному стані.

Рішенням Броварського міськрайонного суду Київської області від 5 червня 2006 р. позов М. задоволено.

Рішенням Апеляційного суду Київської області від 18 вересня 2006 р. рішення міськрайонного суду скасовано й ухвалено нове рішення, яким М. у задоволенні позову відмовлено.

Ухвалою Апеляційного суду Дніпропетровської області від 19 червня 2007 р., постановленою в касаційному порядку, касаційну скаргу М. задоволено, рішення Апеляційного суду Київської області від 18 вересня 2006 р. скасовано та залишено в силі рішення Броварського міськрайонного суду Київської області від 5 червня 2006 р.

Н., П. і Б. звернулися до Верховного Суду України зі скаргю про перегляд зазначеної ухвали апеляційного суду у зв'язку з винятковими обставинами, посилаючись на неоднакове застосування судами касаційної інстанції одного й того самого положення закону.

Скарга підлягає задоволенню на таких підставах.

Відповідно до п. 1 ст. 354 ЦПК судові рішення в цивільних справах можуть бути переглянуті у зв'язку з винятковими обставинами після їх перегляду в касаційному порядку, якщо вони оскаржені з мо-

тивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одного й того самого положення закону.

Перевіряючи за матеріалами скарги наведені в ній доводи, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України вважає, що має місце неоднакове застосування судом касаційної інстанції ст. 1224 ЦК.

Колегією суддів встановлено, що предметом судового спору є питання про усунення особи від права на спадкування за законом.

Задовольняючи позовні вимоги М., суд першої інстанції, з яким погодився суд касаційної інстанції, керувався тим, що відповідачі не піклувалися про матір, не відвідували й не надавали допомоги, якої вона потребувала за станом здоров'я та через неналежне матеріальне забезпечення.

Однак з такими висновками погодитись не можна.

За правилами ч. 3 ст. 1224 ЦК не мають права на спадкування за законом повнолітні діти, а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом. Згідно з ч. 5 ст. 1224 ЦК особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо судом буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

З огляду на зміст зазначеної норми закону суд, вирішуючи таку справу згідно з вимогами ст. 214 ЦПК, повинен установити як факт ухилення особи від надання спадкодавцеві допомоги, так і факт перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та потребу спадкодавця в допомозі цієї особи.

Під безпорадним станом слід розуміти безпомічність особи, неспроможність її своїми силами через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво фізично чи матеріально самостійно забезпечити умови свого життя, у зв'язку з чим ця особа потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребував допомоги, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю, тобто ухилення пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його

виконувати, але не вчиняла необхідних дій. Отже, ухилення характеризується умисною формою вини.

Саме такими міркуваннями керувалися суди касаційної інстанції при скасуванні судових рішень у справах за позовом К. до С., третя особа – Київське міське управління юстиції, про усунення від права на спадщину, визнання права на спадщину та за позовом Ю. до Я. про усунення від права на спадкування, визнання права власності на 1/2 частину будинку в порядку спадкування та встановлення факту родинних стосунків.

Тому в цьому випадку помилковими є висновки судів першої та касаційної інстанцій, а рішення суду апеляційної інстанції є законним та обґрунтованим, таким, що відповідає вимогам ст. 1224 ЦК і підлягає залишенню в силі, оскільки апеляційний суд правильно керувався тим, що позивачкою не доведено в судовому засіданні перебування Г. у безпорадному стані перед смертю та факт ухилення відповідачів від надання їй допомоги.

Керуючись ст. 358 ЦПК, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України скаргу Н., Б. і П. задовольнила. Рішення Броварського міськрайонного суду Київської області від 5 червня 2006 р. та ухвалу Апеляційного суду Дніпропетровської області від 19 червня 2007 р. скасувала, рішення Апеляційного суду Київської області від 18 вересня 2006 р. залишила в силі.

3. Відповідно до ч. 5 ст. 1224 ЦК особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо судом буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Під безпорадним станом слід розуміти безпомічність особи, неспроможність її своїми силами через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво фізично та матеріально самостійно забезпечити умови свого життя, у зв'язку чим ця особа потребує стороннього догляду, допомоги та піклування.

Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребує допомоги, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцю, тобто ухилення пов'язане з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконувати, але не вчиняла необхідних дій.

*Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах
Верховного Суду України від 15 липня 2009 р.
(витяг)*

У вересні 2008 р. Б. Л. звернулася до суду з позовом до З. О., Є. Н. про усунення від права на спадкування за законом.

Свої позовні вимоги обґрунтувала тим, що 17 березня 2008 р. помер їх батько З. М., після смерті якого відкрилась спадщина у вигляді житлового будинку. Вона та відповідачі в установленій законом шестимісячний строк звернулися до нотаріальної контори із заявами про прийняття спадщини. За життя спадкодавця відповідачки З. О. та Є. Н. протягом тривалого часу, а саме із серпня 2003 р. до 17 березня 2008 р., не надавали йому ніякої допомоги, хоча той був інвалідом першої групи та потребував догляду. Вона піклувалася про батька, забезпечувала його всім необхідним для нормального життя. Просила суд усунути відповідачів від права на спадкування за законом після смерті З. М.

Рішенням Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 12 грудня 2008 р. позов задоволено.

Рішенням колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Черкаської області від 12 лютого 2009 р. зазначене рішення суду першої інстанції скасоване та ухвалене нове рішення, яким у задоволенні позову відмовлено.

У касаційній скарзі Б. Л. просила скасувати ухвалене у справі рішення суду апеляційної інстанції та залишити в силі рішення суду першої інстанції, посилаючись на неправильне застосування судом апеляційної інстанції норм матеріального права та порушення норм процесуального права.

Заслухавши доповідача, обговоривши доводи скарги та перевіривши матеріали справи, колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що касаційна скарга підлягає частковому задоволенню на таких підставах.

Ухвалюючи рішення про задоволення позову, суд першої інстанції керувався тим, що Б. Л. здійснювала догляд за батьком, який хворів та потребував постійного стороннього догляду. Відповідачі допомоги йому не надавали, на листи Дмитрушківської сільської ради Уманського району Черкаської області про вирішення питання щодо до-